

מאיר נזרי

משנתו ההגותית והחינוכית של הרב רפאל משה אלבאז

מאמר זה עיקרו הצגת משנתו החינוכית ההגותית של הרב רפאל משה אלבאז (להלן: הרמ"א), רב תלמודי, חכם מדעי ומשורר-אמן מן המאה ה-19 במרוקן. נפתח בתולדות חייו של הרמ"א ובפירוט יצירתו הענפה: התורנית, המדעית והפיוטית, ואחר נדון בנושאים נבחרים ממשנתו החינוכית וההגותית.

א. הרמ"א תולדותיו וחיבוריו¹

הרמ"א, המתייחס לשלשלת ארוכה של חכמים וסופרים עד לחכמי קשטיליה בספרד, נולד בתקפ"ג-1823 בעיר צפרו הסמוכה לעיר פאס סמיכות גאוגרפית ותורנית. סבו ר' יהודה, אביו ר' שמואל ודודו ר' עמרם היו שלושתם תלמידי חכמים, מנהיגים רוחניים, מחברי ספרים ומשוררים. בגיל כ"ח הוסמך הרמ"א להוראה. היה חכם פורה ואיש אשכולות, וידיו רב לו בתלמוד ובהלכה, בספרות המוסר והדרוש, בקבלה ובפרשנות, בהיסטוריה, בשירה ובמדעים המכונסים בספרו "באר שבע" על ז' חכמות. היטיב להגדירו הרב יעקב משה טולדנו בספרו "נר המערב" במעט המכיל את המרובה: "רב תלמודי חכם מדעי ומשורר מצויין".²

הרמ"א היה מעורב בענייני הקהילה. היה לו בית כנסת משלו, ושימש שליח ציבור, פייטן ודרשן, שוחט ומוהל, עורך חופות וכותב גיטין. לרמ"א היה מעמד גם בקרב הערבים ודיבר בשפתם. היה מצוי בשירת המלחון הערבית, ורוב פיוטיו נשענים עליהם מבחינה מוסיקלית ופרוסודית, ולפעמים אף במוטיבים, בנושאים ובתכנים.

1 תולדות חייו וחיבוריו של הרמ"א מובאים כאן על פי ר' ד' עובדיה, קהילת צפרו, כרך ד, תולדות הרבנים בקהילת צפרו, ירושלים תשמ"ה, עמ' סו-עה; ועל פי הרב פרופ' מ' עמאר, ר' רפאל משה אלבאז זיע"א האיש, משפחתו ויצירתו, אור המערב, תשריחשון תשמ"ט, שנה א, חוברת ב, עמ' נה-סג.

2 ראו מ"י טולידאנו, נר המערב, ירושלים תשע"א, עמ' 208.

הרמ"א היה בקשר גם עם ארגונים יהודיים מחוץ לקהילה והעריך את פעולתם. דוגמות לכך הן הדו"ח על מצב קהילתו ששלח להנהלת כ"ח בפריס³ והשיר שחיבר לכבוד כ"ח במעמד חנוכת בית ספר אליאנס בפאס בשנת תרמ"ה-1885.

הרמ"א נפטר בכ"ב תמוז תרנ"ו 1893, ומחשבי חשבונות מצאו כי "רפאל משה" בגימטרייה – תרנ"ו. זכה להספדים על ידי חכמי פאס, ויום פטירתו הפך ליום הילולה בבתי הכנסת של בני קהילתו הקרויים על שמו: באשדוד, בלוד ובבאר שבע.

חיבוריו

ספרות ההלכה

1. הלכה למשה (ירושלים תרס"א; תשל"ז, תשס"ט): שו"ת על ארבעת חלקי השולחן ערוך, מפעל חייו המרכזי של הרמ"א, ובו 261 תשובות. שו"ת המשקף את חכמתו התורנית של הרמ"א ובקיאותו בכל הפוסקים ראשונים ואחרונים, בתלמוד ובשו"ע ונושאי כליו
2. ציון במשפט (כתב יד): ספר עזר לדיינים בנושאי חושן משפט, ערוך לפי סדר אלפביתי ומלווה במקורות לכל נושא
3. חצר המשכן (כתב יד): קיצור הספר "משכנות הרועים" לר' עוזיאל אלחאיך מחכמי תוניס הגדולים שראה אור בליוורנו
4. תורבץ החצר (כתב יד): ספר משלים ל"חצר המשכן" ובו מראי מקומות לפי סדר א"ב לספרי השו"ת הקשורים לחושן משפט
5. זבחי צדק (כתב יד): הלכות שחיטה וטרפות
6. ספר כריתות (ירושלים תשמ"ו): קובץ של י"ח סימנים על הלכות גטין, חליצה ומיאון

ספרות הדרוש

1. דרש משה (ירושלים תש"ן): קובץ של ארבע דרשות: לשבת תשובה, לעצירת גשמים, לפטירת אשת חיל ולשבת הגדול
2. עדן מקדם (פאס ת"ש; ירושלים תשכ"ח): אוסף אנציקלופדי יהודי של כחמש מאות ערכים כמו אבות, יבום... ערוכים לפי סדר אלפביתי בליווי מראה מקומות
3. מיני מתיקה (פאס ת"ש; ירושלים תשכ"ח): חידושי תורה ומאמרי חז"ל
4. ארבעה שומרים (פאס תש"ב; ירושלים תשכ"ח): ספר מוסר בן ארבעה קבצים: שומר ברית, שומר שבת, שומר מצוה או כנפי יונה על התפילין, שומר

3 ראו ד' עובדיה, קהלת צפרו א, ירושלים תשל"ה, תעודה 135.

תוכחת: עצות לשיפור המידות. בסופו בא נספח – עת קץ – פירוש קבלי לפסוקים בדניאל.

5. פרשת הכסף (כתב יד): מוסר ומשלים על מליצת ההיגיון
6. עטרת פז (פאס ת"ש; ירושלים תשכ"ח): חיבור על כ"ד צירופי הוי"ה בצירוף מבוא
7. פותר מים (ירושלים תש"ן): פירוש חדש לספר "מים עמוקים" על חמישה חומשי תורה לר' יהודה ברדוגו, בן דורו של ר' חיים בן עטאר (ירושלים תרע"א, תש"ח)

מדעים

1. באר שבע (ירושלים תשמ"ג): על ז' חכמות הכלולות בו: 1. ההיגיון (דקדוק).
2. המספר. 3. התשבורת (הנדסה). 4. התכונה (אסטרונומיה). 5. הטבע. 6. הניגון. 7. האלוהות
2. כח מעשיו (כתב יד): על חכמת העיבור
3. כסא המלכים (ירושלים תשמ"ה): ספר היסטורי הסוקר את סדר המלכויות מבריאת העולם ועד זמנו תרמ"ד-1884

שירה ומליצה

1. שיר חדש (ירושלים תרצ"ה): קובץ פיוטים על גלות וגאולה, מוסר ותוכחה, התורה ולומדיה, סיום מסכתות, מעגל האדם ומעגל התפילה, שבחי צדיקים, שירי הודיה, ויכוח ומריבה, הגות והתבוננות, טבע והשגחה. שירי חכמה ושירים בערבית יהודית
2. קול בוכים (ירושלים תרצ"ה): קובץ של י"ט קינות לנפטרים: רבותיו ובני משפחה
3. אהבה (כתב יד): מליצות לאיגרת שלומים

הסכמות לספרים

1. הסכמה ל"מעגלי צדק" לר' יעקב אביחצירא (ירושלים תרנ"ג/1893)
2. הסכמה ל"שופריה דיעקב" לר' יעקב בירדוגו, ירושלים תר"ע/1910

תעודות ואיגרות

הרמ"א חתום על איגרות שונות, שכתב לבדו או עם אחרים, הקשורות לתקנות הקהילה והמלצות המופיעות בקהילת צפרו א-ב, ירושלים תשל"ה, מתרט"ז ועד תרנ"ג. התעודות: 16, 35, 79, 114, 158, 165, 169-170, 179-180, 354-355. 409.

ב. משנתו ההגותית והחינוכית

1. ספרו "כסא המלכים" (ירושלים תשמ"ה)

פרקים בהיסטוריה של מרוקו נתחברו על ידי כמה מחכמי מרוקו, אבל הם מתמקדים בנושאים נבחרים או בקהילה מסוימת, כמו קהילת פאס שזכתה היא וחכמיה לתיאור מהיבטים שונים על ידי כמה חכמים: ר' שאול סירירו מן המאה הט"ז, הרב אבנר צרפתי ור' שלמה הכהן, כמתואר בספר "פאס וחכמיה"⁴, או קהילת צפרו וחכמיה, שזכו לתיעוד מקיף על ידי ר' דוד עובדיה.⁵ יש שהתמקדו בתולדות רבני מרוקו, כמו הספר "מלכי רבנן"⁶, ויש ששילבו בכתיבתם את תולדות חכמי מרוקו עם פרקים בתולדותיה של ארץ זו, דוגמת הספר "נר המערב"⁷.

ייחודי הוא "ספר מלכים" לרמ"א, שאינו מצמצם בהיסטוריה של מרוקו או בחכמיה. זהו ספר היסטורי הסוקר את סדר המלוכויות מבריאת העולם ועד זמנו של המחבר תרמ"ד-1884. הסקירה כוללת את פירוט מלכי העמים הנזכרים בספר בראשית ורשימה של מלכי בית דוד, מלכי ישראל ובית חשמונאים. בהמשך מתואר סדר ארבע מלוכויות שבספר דניאל: (א) מלכות בבל – 51 מלכים מנמרוד ועד בלשצר; (ב) מלכות פרס – מכורש הראשון ועד דריוש האחרון; (ג) מלכות יוון – מאלכסדרוס המוקדוני ועד אנטיגנוס; (ד) מלכות רומי – מיוליוס קיסר עד פוקאס הקיסר בשנת תר"ג-603. בהמשך בא סדר מלכות ישמעאל מצמיחת נביאם בשנת 571 לספירה ועד סוף התקופה האנדלוסית. הספר נחתם בסקירת המלכים במרוקו עד לתקופת מולאי לחסן [הראשון] "יורם הודו ותנשא מלכותו", שבו הוא מסיים בתקווה: "יה"ר שבימיו תושע יהודה וישראל תשכון לנצח ויתקיימו דברי איש חמודות... והיה ה' למלך... ושמו אחד".

הכרוניקה עשירה וגדושה בפרטים ובמאורעות, ובה מאות שמות ותאריכים, פרטים נדירים והערות מעניינות תוך ציון היחס של כל מלך ליהודים שבתקופתו.

מטרות לימוד ההיסטוריה

בהקדמה לספרו מציב הרמ"א את החשיבות של לימוד ההיסטוריה שהן מטרות כתיבת הספר "כסא מלכים".

4 ראו פרקים נבחרים אצל ר' ד' עובדיה (מוציא לאור), פאס וחכמיה, כרך א, ירושלים תשל"ט.

5 ראו ד' עובדיה, קהלת צפרו (א-ה), ירושלים תשל"ה-תשל"ו, תשמ"ה, תשנ"ב.

6 ראו י' בן נאיים, תולדות רבני מרוקו, ירושלים תרצ"א.

7 טולידאנו (לעיל הערה 2).

כדבריו של הרמ"א, מטרות הספר הן דיסקטיות, דתיות ולאומיות: (א) השלמת פרק היסטורי בדברי הימים בתולדות עם ישראל, שאינו נזכר במקור כלשהו; (ב) "לדעת דור דור ושופטיו לבל יהיה האדם כסומא אשר לא ידע איכות האור"; (ג) להראות נצח ישראל המתקיים בכל הדורות והממלכות אשר "כל כלי יוצר עליו לא יצלח"; (ד) ידיעת ארבע מלכיות שבספר דניאל יש בה כדי לבשר את "קץ הגלות ועת בוא משיח צדקנו ומלך מלך והשכיל, לאחר שמלכות רביעית כבר כלתה וחלפה", מעין נוסח חדש של "אתחלתא דגאולה". לשם השוואה נצטט כאן חלק מן המטרות של הוראת ההיסטוריה בחמ"ד כפי שנוסחו על ידי המפמ"רים:

יסוד חשוב בתפיסת החינוך הממלכתית-דתית הוא הציווי "בכל דרכיך דעהו". גם הלימודים הכלליים עשויים לשמש מסילות להכרת פעולתו של הבורא בעולם היצירה והעשייה... לימוד ההיסטוריה של עם ישראל ושל מדינת ישראל ולימוד היסטוריה בכלל מאפשר לתלמידים להכיר ולהבין את המורשת הדתית, התרבותית והלאומית שלהם, לחזק את זיקתם לעם ישראל, לארץ ישראל, למדינת ישראל ולחברה המתפתחת בה.⁸

2. הזיקה שבין "כסא המלכים" לפיוטי הגאולה ב"שיר חדש" לרמ"א הרמ"א חיבר ח"י פיוטי גלות וגאולה שאפשר לראות בהם פיתוח התודעה של הגאולה כהמשך המטרות ללימוד ההיסטוריה. בחזונו הפיוטי הוא בונה את ירושלים החדשה ואת מוסדותיה, בית המקדש והסנהדרין, ומסרטט את דמותו הרבגונית של המשיח. בולטים במרכזיותם כמה פיוטים, ביניהם שיר מ"ט (מספרי השירים הם על פי המהדורה האלקטרונית) העוסק בציפייה לקץ הגלות ולבשורת הגאולה. הנה כמה בתים נבחרים ממנו:

פְּלוּ עֵינֵי מִיחַל בְּשׁוֹרָה / בּוֹא יוֹם ה' גְּדוֹל וְנוֹרָא / פְּתַקְנֵת עֲוֹר יִצְפָּה אוֹרָה
שׁוֹבָה עַד מְתֵי פֶל קִצְיִן פְּלוּ / אֲמַר דִּי לְצַרָּה / עִם זֵו קְנִיתָ רָאָה עֲמַלוּ
עַת לְחִנְנָה פִי בָּא מוֹעֵד / קָרַב קִץ פְּדוּתֵי / פִּימֵי קָדָם בְּנִיסָן נִגְאָלוּ.

שיר נוסף (מ"ח) מפייט את הסוגיה התלמודית "בעקבות משיחא חוצפא יסגא... וחכמת סופרים תסרח... ועל מי יש לנו להשען על אבינו שבשמים".⁹ הנה בתים נבחרים:

8 meyda.education.gov.il/files/Tochniyot.../HistoriaMmd.pdf.

9 על פי משנה סוטה ט, טו; ובבלי, סנהדרין צז, ע"א.

רְאֵה עֲנִי כִּי עַת לְחַנְּנָה / בָּא מוֹעֵד עֲקָבוֹת מְשִׁיחָא
 אֲבָדוּ אֲנָשֵׁי אַמוּנָה / ...פְּסוּ אַמוּנִים
 פְּרוּטָה כְּלֵתָה...תְּבַקְשֶׁנָּה / חֲכַמַת סוּפְרִים...סִרְחָה
 אִישׁ לְבָצְעוּ פְּנֵה / אוֹהֵב...שְׁלֵמָנִים
 ...לֹא יִבְשׁוּ יְלָדִים / פְּנֵי זְקֵנִים יִלְבִּינוּ
 בַּת בְּאֵמָה קָמָה... / כְּלָה בְּחַמּוֹת תְּעוֹז פְּנִים

והמסקנה באה בסוף השיר:

תִּשְׁלַח מִבֶּשֶׁר מָאֵד נִעְלָה / יוֹרֵה דַעָה יְבִין שְׁמוּעָה
 תִּזְכֹּר לְעַם לְךָ סִגְלָה / אִם...כְּכֹנִים
 אֲזִי שְׁמַךְ יִגְדַּל בְּעִגְלָא / תִּנְשֵׂא מַלְכוּתָא דְרַקִּיעָא
 יְחִסֶּה בְּצַל כְּנַפְיךָ / גּוֹי...שְׁמַר אַמְנִים.

שיר מרכזי אחר (נ') עניינו בקשה לחידוש המוסדות הממלכתיים בציון: כינון
 המקדש והסנהדרין, חידוש הקרבנות וזמרת הלויים:

אֵת יְמֵי תְּחִדֵּשׁ כִּימֵי עוֹלָם / לְפָאֵר מְשִׁמְרַת כְּהֵנָה
 כִּי לֹא זָזָה שְׁכִינָה / וְלוֹיִים בְּקוֹל רִנָּה
 שִׁיר עֲרֵב / שֶׁם נִקְרִיב / שׁוֹר...וּכְנֵי יוֹנָה
 וּקְטֹרֶת...וּשְׁחַלְתָּ וְנָטַף / עַם כָּל בְּשָׂמִים וּלְבוּנָה
 לְכוֹנֵן מִקֹּדֶשׁ וְאוֹלָם / סְבִיב לוֹ סִנְהֶדְרֵי גְדוּלָה
 חֲצִי גֶרֶן עִגְלָה / מְקוֹם תּוֹרָה וּגְדֻלָּה...

בשיר "אל עיר קדש" (מ"ז) נכלל מוסד הסנהדרין עם מעלותיה של ירושלים,
 והוא אחד מנופיה היפים: "רַבְּתֵי עִם כְּלִילַת יִפִּי / וּבֵית דִּין יִפָּה / תְּמִיד יוֹשֵׁב עַל
 מְצִפָּה / כְּמוֹ חֲצִי גֶרֶן עִגְלָה" (טורים 15–18). המונח "בית דין יפה" על פי מקורו
 (בבלי, כתובות צט, ע"ב), טעון כאן משמע של בית דין בעל תוקף בניגוד לגולה
 שבה נזקקים ישראל לערכאות של גויים.

המשורר מעצב את דמות המשיח בכמה גוונים: המשיח הגואל המופיע
 בחזונו של ישעיה כמקבץ גלויות, כלוחם את מלחמות ישראל, כגואל ומושיע את
 ישראל, כמנצח על בניית המקדש וכמלך בארץ. המלך המשיח יזכה להצלחה,
 להכרה בין־לאומית ולכבוד מלכים המביאים לו מנחה ושי: "יְהִי אִישׁ מְצַלִּיחַ /
 אֲלֵיו יוֹבִילוּ מִנְחָה / מִלְכֵי תְרָשִׁישׁ וְאַיִים... (ל"ט), "מְלָכוֹתוֹ תִּפְּוֹן יִשְׁקֵט יְנוּחַ".
 נושא הגאולה מופיע בחותמם של רוב הפיוטים, והמשורר יודע להסמיק
 עניינית את תוכן הפיוט לגאולה, כמו סוף הפיוט "קול דודי דופק" (ל"ב) שעניינו

וידוי ותשובה הנסמך לגאולה על ידי חוליית הקישור "תשוב תרחם" – רחמי ה' על השב בתשובה ועל האומה:

כִּי אֶחָרֵי שׁוֹבֵי בִשְׁתֵּי וְנִכְלַמְתִּי / תְּשׁוּב תִּרְחַם בְּצַדֵּק וּבְמִישְׁרִים / אַתָּה תִּכְפָּרם
תִּקּוּם תִּרְחַם צִיּוֹן / וְשִׁים מוֹשְׁבֵךְ אֵיתָן / וּבְנֵה מְהֵרָ אֶפְרַיִם / שׁוּשׁ עָלֶיךָ כְּמִשׁוּשׁ
חֵתָן

הגלות היא חילול ה' בעולם: "יִגְדַל שֵׁם קְדֹשׁוֹ אֲשֶׁר חָלַל", הטעון תיקון על ידי הגאולה שיש בה משום קידוש ה' והמלכתו מחדש בישראל: "שְׁמַךְ צוּר קְדוֹשִׁי / יִתְרוֹמַם יִתְנַשָּׂא / יִגְדַל תּוֹךְ עֲדָה קְדוֹשָׁה בְּעַז וְהִדְרָ" (ל"ה, 21), ובעולם: "שֵׁם קְדֹשׁוֹ יִתְגַּדַּל נִשְׁגָּב יִי לְבָדוֹ / יִמְלֹךְ לְעוֹלָמֵי עַד אֶחָד וְאַיִן שְׁנֵי". הגאולה היא ניצחון כוח של מעלה: "אֲזַי שְׁמַךְ יִתְעַלֶּה / אֵלֶּהִי כָל הָאָרֶץ יִקְרָא / עֲלֶאָה גְבוּר... לֵה" הַמְּלוּכָה" (ל"ט, 25).

3. שבע החכמות על פי השקפת הרמ"א

העיסוק בשבע החכמות הוא אחד הנושאים המרכזיים שזכה לדיון מקיף במשנתו של הרמ"א בשלושה מספריו: (א) המקור העיקרי ספרו "באר שבע" על שבע החכמות שנשלם בתרכ"ה, והרמ"א בן מ"ב שנים לחייו;¹⁰ (ב) בספרו "עדן מקדם" בערך "חכמות"¹¹ המחבר מקדיש ארבעה עמודים לשבע החכמות בשמו של רבנו בחיי, דברים שהיו מקור השראה לספרו "באר שבע"; (ג) פיוט לכבוד שבע החכמות המופיע בקובץ שיריו "שיר חדש".

לימוד שבע החכמות הוא נושא לדיון המלווה את חכמי ישראל מן המאה העשירית ועד ימינו, ועיקרו שאלת מעמדם של מדעים וחכמות שאינם מחכמת התורה. בספרו היסודי והמקיף "שבע חכמות – הוויכוח על לימודי חול ביהדות"¹² מציג החוקר דב רפל ז"ל כחמישים מחכמי ישראל מתקופות ומקהילות שונות, הם ומקורותיהם שבהם מחווים דעתם בשאלה זו.

אין ספק שהספר "באר שבע" נתעלם מהחוקר דב רפל, ספר שהיה מעשיר את מחקרו בנציג ממרוקו, רב ותלמיד חכם, שהייתה לו גם משנה חינוכית סדורה והשקפת עולם מגובשת באשר להוראת המדעים ושילובם בלימוד התורה במאה ה־19.

10 באר שבע, ירושלים תשמ"ג. ראו שם צילום שער הספר בכתב יד. בשורתו התחתונה רשום סימן שנת סיום החיבור שנת כי הנני מביא 'את עבדי צמח' [=תרכ"ה]. הרמ"א נולד בתקפ"ג.

11 עדן מקדם, ירושלים תשכ"ח, ערך חכמות, עמ' קיב–קטו.

12 ד' רפל, שבע החכמות – הוויכוח על לימודי חול ביהדות, ירושלים תש"ן.

שער הספר מעוטר בארבעה פסוקים המרמזים על שבע חכמות: למעלה – “חכמות בנתה ביתה חצבה עמודיה שבעה” (משלי ט, א); למטה – “לכו לחמו בלחמי ושתו ביין מסכתי”. מימין – “חכמות בחוץ תרנה ברחבות תתן קולה”, משמאל – “ויטע אשל בבאר שבע ויקרא שם בשם ה' אל עולם” (בר' כא, לג).

תוכן העניינים של פרקי הספר (בקיצור)

1. חכמת ההגיון: הגאים, שוואים ודגשים, פעלים, גְּרוֹת, בניינים וטעמי המקרא.
2. חכמת המספר: חלק א – ארבע פעולות החשבון: חיבור וחסור, כפל וחילוק.
3. התשבורת: שורש המרובע ואלכסונו, שטחי המשולש והמעגל, שורש המעוקב ותשבורת למשנה ערוגה.
4. התכונה: ידיעת ארבע יסודות הארץ, 7 כדורי שמים ו־7 כוכבי לכת, מהלך שבילי החמה ו־12 המזלות, סדרי עונות השנה, ראשי חודשים ומועדים, מהלך גלגל החמה, סיבת אורך היום והלילה, קו השווה, ציר צפוני ודרומי, מהלך גלגל הלבנה, לקות חמה ולבנה; חכמת הכוכבים (אסטרוולוגיה): כוכבי הזנבות, כוכבא דשביט
5. חכמת הטבע: יסודות האש, הרוח, המים, העפר, הדומם, הצומח, החי והמדבר
6. חכמת הניגון: דרכי השיר והמוסיקה וכוח השפעתם.
7. חכמת הקבלה: ארבע עולמות, חומר וצורה, פרד"ס התורה

חלק ב: שיעורי תורה: פרטי איסורים בכלשהו: יין נסך, ע"ז, בשר בחלב, חמץ בפסח

שיעורי מידות: כשעורה, כזית, כביצה, אצבע, טפח, רוחב הסיט, בית רובע
שיעורי מטבעות: פרוטה, איסר, פונדיון, דינר, דרהם, שקל, סלע, ככר
שיעורי נזלים: קורטוב, מלא לוגמיו, רביעית, לוג, עישרון, הין, סאה, שיעור מקווה
שיעורי מניין לביטול איסור בהיתר: 1–10, 50, 51, 59, 60, 61, 101, 201, 1000.
שיעורי זמן: שעות, ימים, חודשים ושנים

הספר מלווה בעשרות לוחות וטבלאות, דיאגרמות, ציורים גיאומטריים של מעגלים, משולשים וריבועים, חישובים מתמטיים ואסטרונומיים, והכול בכתב יד ברור ומרשים. הספר בחלקו בעל אופי מחקרי ובחלקו – לימודי, כולל תרגילים ללומדים. הנה דוגמה מחלק הדקדוק בנושא הוראת שבעת בנייני הפועל:

הבנין הא' הוא נקרא בנין הקל, שאין בו לא דגש ולא אות נוסף אלא אותיות השרש לבד, כמו שמר, פקד...ונמצא שרש זה על שלשה משקלים: והם פֶּעַל

פֶּעַל פְּעוּל, ושלשתם תמצא בפסוק אחד: וְלֹא יִכַּל מֹשֶׁה לְבוֹא אֶל אֱהָל מוֹעֵד כִּי שָׁכַן עָלָיו הָעֲנַן וְכָבוֹד ה' מָלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן (שמ' מ, לה).¹³

שיעורי החשבון מלווים בתרגילי חישוב וחיידוד החשיבה ומלווים בפתרונות. הנה תרגיל לדוגמה:

שני בני אדם היה משותף ביניהם נוד אחד של שמן של ח' כדים, והיו בדרך ורצו לחלוק ולא נמצא אתם משורה לחלוק בה, רק היו להם שני נאדות ריקנים, אחד מחזיק ה' כדים ואחד ג' כדים, כיצד יחלוקו?

הפיוט "אֲדַבֵּר וַיִּרְנַח לִי" על ז' החכמות (שיר י"ד)

ז' החכמות זכו על ידי הרמ"א גם לפיוט: "פיוט יסדתיו... על שבע חכמות... שכולם מתאימות וכלולים בתורתנו הקדושה וממנה יצאו וכולם סולם לעלות אל חכמת האמת". על פי השיר וכתובתו נוכל לקבוע כמה הבחנות ביחס ההיררכי בין החכמות, ביחס בין שש חכמות הראשונות לשביעית וביחס של כולן לתורה עצמה: (א) כל החכמות נובעות ממקור אחד ולכולן מעמד שווה: "שכולם מתאימות וכלולים בתורתנו הקדושה"; (ב) שש החכמות הראשונות אינן אלא "סולם לעלות לחכמת האמת", השביעית הנחשבת מעל כולן: "וְעַל רֵאשִׁים מְלֻמְעָה / חֲכָמָה בְּכָל כְּלוּלָה / דֶּרֶךְ אֱמֶת שְׁקוּלָה / כִּכָּל הַתּוֹרָה כְּלָה"; (ג) התורה עצמה מעל כולן. הדברים מתבהרים היטב בהקדמה לחכמה השביעית בספרו "באר שבע": "וכבר ידוע כי שש החכמות כולם הם סולם לעלות לחכמת האלהות שכולם מתאימות ונכללות בתורה ואין עיקר כל המצות שבתורה והתכלית שלהן אלא להגיע אל החכמה הזאת, והיא מצות עשה מן התורה דכתיב 'וידעת היום... כי ה' האלהים בשמים'... היא הידיעה בעיקר חכמת האלהות... לפי שהידיעה היא עיקר ושורש בעבודה";¹⁴ מגמה זו של הפרדה בין שבע החכמות לתורה משתמעת גם מבית ט"ז: "כָּלֵם נִקְבְּצוּ כָּאוּ / בְּחֻדְרֵי תוֹרָה נִרְאוּ / וּמְמַנָּה יִצְאוּ / וְחֻמַּת אֵשׁ הָיָה לָהּ". כל שבע החכמות נכללות בתורה, אך משמשות לה גם חומת אש; (ד) מעמדן של שבע החכמות מחייב ללמדן בעמל כעמלה של תורה: "כִּי נִפְשׁ עֲמֵל עֲמֵלָה", ולהורותן לאחרים: "מִי חָכֵם יוֹרֵה דַעָה / לְקַבֵּץ אֶת כָּל שְׂלָלָה". הביטוי "לְקַבֵּץ אֶת כָּל שְׂלָלָה" הוא רמז להשקפה שמקור החכמות בישראל ונלקחו ממנו, לכן חובה להחזירן למקורן. המשורר מציין את

13 בכל ספרי הדקדוק שנקרו לידי במשך השנים כמורה ללשון העברית לא נתקלתי בדוגמה של פסוק המכיל את שלושת משקלי הפועל.

14 באר שבע, עמ' שצט.

מעלותיה של כל אחת משבע החכמות הנמנות בשיר: חכמת המספר מחדדת את השכל, חכמת התכונה מחזקת את האמונה...

שבע החכמות וגאולת ישראל: השיר נחתם בשני בתי גאולה: בראשון מבקש המשורר שחותם התורה יהא מוטבע בכל לימודיו: "גַל עֵינַי וְכַלְמֵי / חֲתוּם תּוֹרָה אֶל שְׂפֵי", ובזכות העיסוק והאיסוף של חכמותיה: "אָמַר דֵּי לְנִדְוֵי". החרוז די מהדהד בבית המתקרב לסיום השיר ויוצר זיקה בין סיום מניית החכמות לסיום הגלות. בזכותן: "אֶעֱלֶה קְרִיַת חֲנָה / וְגִבְעַת הַלְבוּנָה / חֲכָמוֹת בְּחוּץ פְּרָנָה / בְּרַחְבוֹת תִּתֵּן קוֹלָהּ", כי רק בארץ ישראל יש מימוש לשבע החכמות כחכמת העיבור הנחוצה לסנהדרין לעיבור חודשים ושנים, כחכמת הניגון לזמרת הלויים במקדש וכחכמת הטבע הקשורה למצוות התלויות בארץ, כפי שפירט הרמ"א בספרו "באר שבע".

4. בשבח חברת "כל ישראל חברים" והוראת לימודי החול (שיר ט"ו)

השיר לכבוד כ"ח נזקק עם קודמו על שבע החכמות בזיקה סוגתית ורעיונית, באשר עולה ממנו מתן הכשר לחכמות ולמדעים הנתפסים כנכללים בתורה. כמפורש בכתובתו, הרקע לחיבורו הוא הביקור של השר הצרפתי פירו אצל מלך מרוקו, שנשלח בתיאום עם כ"ח להתעניין בגורל יהודי מרוקו. יחד אתו נשלח גם מורה ללימוד החשבון והצרפתית בכ"ח בפאס. מתוך כתובת לשיר דומה שחיבר באותו מעמד ר' שלום אזולאי מצפרו אנו למדים שהשיר נתחבר באייר תרמ"ה-1885, ואילו בית הספר נפתח בתרמ"א-1881, התשיעי לאלה שנפתחו לפניו.¹⁵ לכבוד המאורע חיבר הרמ"א שיר הערצה לצרפתים, לממשלת צרפת, לכ"ח ולמוריה. רשת זו, שבית הספר הראשון שלה נפתח בתיטואן ב-1862, מנתה 83 בתי ספר עם 33.000 תלמידים ב-1960, שהיו 80% מכלל התלמידים היהודים במרוקו.¹⁶ אחת התוצאות מהקמת הרשת היא דחיקת המסגרות המסורתיות שלימדו בהן רק לימודי קודש. השאלה היא כיצד מתיישבת תמיכת הרמ"א, ר"מ וראב"ד, במפעל מתוצרת כ"ח הבא על חשבון החינוך המסורתי.

התשובה לשאלה זו קשורה בהבנת הרקע להקמת כ"ח בכלל ולמעורבותה בקרב יהודי מרוקו בפרט. הארגון היהודי כ"ח שנוסד ב-1860 בפריס חרת על דגלו שתי מטרות: (א) הגנה על זכויות היהודים בכל מקום על ידי מעורבות קונסולרית, מדינית ומשפטית; (ב) הקמת רשת בתי ספר להפצת תרבות צרפת

15 ראו א' וודריג, חינוך חברה והיסטוריה – "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון 1860–1929, מכון בן צבי, ירושלים תשנ"א. לרשימת בתי ספר ראו עמ' 37–38 שם..

16 ראו מ"מ לסקר, החינוך היהודי במרוקו, פעמים 9, תשמ"א, עמ' 95.

ושפתה והקניית חינוך והשכלה ליהודים בארצות האסלאם כאמצעי לקידום ולהשתלבות בחיי הכלכלה והחברה.¹⁷ כ"ח נתפסה לראשונה בתודעת המנהיגות היהודית כארגון הצלה יותר מאשר רשת חינוכית. בכ"ח, כמו בארגונים יהודים אחרים כמו "הוועד האמריקאי" או "אגודת אחים" בלונדון, ראו מנהיגי הקהילות היהודיות במרוקו כתובת בעת צרה,¹⁸ ולשם שיגרו את מכתביהם ותינו את מצוקותיהם¹⁹ בבקשה שיתערבו אצל המלך למענם, להשאיר שגריר מסוים על כנו ולפעול במצבי מצוקה. המקרים הרבים שבהם התערבה כ"ח וכיוצא בה לטובת היהודים ושיפרה את מצבם, רק הגבירו את תלותם של הפונים וחיזקו את אמונתם בארגונים אלה. כל פניותיהם לכ"ח היו מלוות ברגשות כבוד והוקרה עד כדי הערצה של קדושה: "אחינו בני בריתנו אנשי גאולתנו המכוננת והעמודים אשר ישראל נשען עליהם", "החברה הקדושה" או "ועד קדוש" וכיו"ב. המצב ששרר בקהילות הכשיר את הרקע לכ"ח כרשת חינוכית. מצב מוסדות החינוך שסבלו מהזנחה, מצפיפות וקיבוץ של בני גילים שונים בכיתות, מתנאי התברואה ירודים ומהפחיתות במעמד המורה המחוסר שכר קבוע ומוסדר – כל אלה הווח עליהם בעיתונות המערב. דוגמה לכך הוא הדו"ח ששלח הרמ"א בתקופתו על מצב קהילתו שממנו עולה תמונה עגומה. מתוך 750 מפרנסים 250 מהם עניים ביותר. עוד 50 רוכלים עניים ורק 20 שמעמדם טוב, "ויש מהם סופרים ומלמדי תינוקות ומחיייתם הפרס הניתן להם מידי שבוע... המקום ימלא חסרונם".²⁰ מצב זה פגע גם בחינוך, והורים נאלצו להוציא את ילדיהם לעבודה. על הרקע הקשה הזה נכנסה כ"ח לתמונה ופרסה רשת של בתי ספר שהורי התלמידים ראו בהם עוד פעולת חסד והצלה. זה הרקע לתמיכה בכ"ח, כולל תמיכתם של רבנים בדמותם של ר' ישועה אזולאי והרמ"א, שהשקפתו בנושא שבע חכמות חיזקה את ההכשר בכ"ח בבחינת "זה וזה גורם". הנה שני בתים ראשונים משיר השבח:

אָעוֹרֵר זְמַרְתִּי וְנִינִי / מִיֵּטֵב לְקַחֵי וְהִגִּינִי
מֵה נִכְבְּד יוֹם רְאוּ עֵינֵי / שֶׁר נִגְדוֹל אוֹהֵב צֶדֶק
אֲדוֹן אִישׁ תִּפְאָרָה / מִלִּדְי פֶּאֲרִיז הַבִּיכָה

- 17 בכל ספרי הדקדוק שנקרו לידי במשך השנים כמורה ללשון העברית לא נתקלתי בדוגמה של פסוק המכיל את שלושת משקלי הפועל.
18 ראו טולידאנו (לעיל הערה 2), עמ' רפז-רפח.
19 דוגמאות למכתבים אלה ראו עובדיה, קהלת צפרו (לעיל הערה 5) א, תעודות מס' 135; 159-158; 253-250; ב, 614-615; 675-676; וכן אצל ק"ל בראון, "מלאח ומדינה – עיר במארוקו והרובע היהודי בה (סאלה, בשנות 1880-1930 בקירוב)" פעמים, 4 (תש"מ), נספח א ונספח ב, עמ' 58-59.
20 ראו עובדיה, קהלת צפרו (לעיל הערה 3), א, תעודה 135.

ציר ממשלה הנאורה / הצרפתים רודפי צדק

התעניינותה של כ"ח בשלום אחיהם והמושיטה עזרה לחלשים:

שם נגה אור חכמת... כ.ל. ישראל חברים
לשלום אחיהם שוחרים / הם פתחו שערי צדק
גר הלים מעת הופיע / נפשות אביונים הושיע
לקצוני ארץ הגיע / רב חסדם ועננה צדק.

פעילות חינוכית – הוראת מיומניות היסוד: קריאה, כתיבה, חשבון ואזרחות:

ללמד לבני יהודה / כתב ולשון וחיכה...
לחנך את הנערים / דרכי צדק ומישרים.

השגחה צמודה לבל יידחקו לימודי היהדות מפני השפעתה של ההשכלה
הצרפתית:

משגיח הוא עומד בפניך.... / יהי ביתו כבית פניך / יראה נוראות בצדק

תוצאות – "רבים שתו מיין שפעם / הם הרימו בחור מעם".
מילת הקבע "צדק" בסופי הבתים טעונה במגוון משמעויות: עזרה וצדקה,
אמת ושוויון, ומזכירה את הססמה המשולשת של המהפכה הצרפתית: Liberté
Egalité Fraternité (= חירות, שוויון ואחוה), ערכים שמהם נהנו יהודי צרפת,
ואותם רצו להעניק גם לאחיהם.
גם לחן השיר "יגלה כבוד מלכותך" לר' ישראל נג'ארה על מלכות המשיח
מראה את האופן שבו ראו מנהיגי הקהילה את נציגי כ"ח כגואלים ומושיעים. כך
משתקפת כ"ח גם בעיני ר' שלום אזולאי, שחיבר גם הוא שיר באותו מעמד. הנה
כמה בתים:

שמש חכמת כל ישראל / זרחה על גלות אריאל
פקרו על גלות דל שואל / ומשא ומלך ושרים

לבשו צדק וילבשו / קריאי מועד אנשי שם
קשר אגדת הבשם / חכמת ישראל חברים

ליהודים היתה אורה / בצאת השמש בגבורה
מעט נגה אור החכמה / ושלום רב פנהרים...

אֲשֶׁרֵי עֵינַי טוֹב רָאִתָּהּ / כּוֹכֵב מְזַהֵר צִיר צָרְפְּתָהּ
שֶׁר נְגִדוֹל לוֹ יָאֲתָהּ / יִרְךָ יִמְשַׁל בְּאֲדִירִים...²¹

יש אפוא להתייחס לשירים אלה בהיבט היסטורי, שיש בהם משום הכרת הטוב כלפי יהודי צרפת שלמען התמיכה באחייהם הקימו ארגון שתקציבו נשען על תרומה חודשית של אלפי יהודים צרפתים במשך כ-100 שנה, ובו מימנו את הקמת מבני בתי הספר ואת תשלום המשכורות למאות אנשי חינוך במרוקו ובשאר ארצות, כאשר כל כוונתם הייתה להעניק לאחייהם ממה שהם זכו בעקבות המהפכה הצרפתית.²²

5. תורה ומלאכה – התבוננות בטבעי בני אדם ובאומניותיהם (שיר ד)

הרמ"א מתמודד גם עם שאלת תורה ועבודה. דיון ראשוני בסוגיה זו במקורות ידוע לנו מן המחלוקת שבין רשב"י ור' ישמעאל, ובסיכומה נאמר: "הרבה עשו כר' ישמעאל – ועלתה בידן, כר' שמעון בן יוחי – ולא עלתה בידן".²³ הרמ"א חיבר שיר הדן בטבעי בני אדם ואומניותיהם הנשען מבחינה תימטית, סוגתית ומוסיקלית על שיר ערבי ידוע בתקופתו ומבחינה רעיונית על סוגיה תלמודית (קידושין פב, ע"ב), כרשום בכתובת השיר: "פיוט יספר מפלאות תמים דעים אשר חלק ושינה טבעי בני אדם. יש אשר חשקה נפשו במלאכה יקרה ויש אשר חפץ במלאכה בזויה וכמ"ש חז"ל אי אפשר לעולם בלא בְּשֵׁם ובלא בורסקי וכו' והמובחרת שבכל המלאכות היא תורת ה' תמימה. לנועם (לחן שיר ערבי): "סבחאן אלאה פטבאיע דנאס" (=ישתבח האל בטבעי האנשים).

השיר העברי הוא שיר הגות והתבוננות בטבעי בני אדם, במלאכותיהם, בתכונותיהם ובנטיותיהם, שדרכו מתבונן המשורר, סוקר ובוחר את מה שעניו רואות, מעריך ומשבח את הראויים לשבח ומגנה את הראוי לגינוי וחותרם במובחרת שבכל המלאכות: "זאת תוֹרָה עוֹלָה עַל גְּבִיָּהֶם / מְזַהֵב מְפֹזֵר יְקָרָה / מְלֹאכֶת שְׂמִים יִבְחַר נִחְלָה לוֹ".

השיר פותח בשבח היוצר: "יִוְצֵר אֶת הָאָדָם בְּחֶכְמָה / שְׁבָחֵיו לְמַעַלָּה רָמוֹ / כָּל אֶחָד לְפִי עֲרָפוֹ וְרוֹם מְזֵלוֹ", אחר כך עובר בסקירת האומנים ומלאכותיהם, וכן בתכונות בני אדם ונטיותיהם:

21 לנוסח השיר במלואו ראו צלצלי שמע, אסכנדריה תרנ"ב, נספח לספר שירים להרב הכולל כמורה"ר שלום אזולאי יצ"ו, דף ע, ע"א.

22 בכל ספרי הדקדוק שנקרו לידי במשך השנים כמורה ללשון העברית לא נתקלתי בדוגמה של פסוק המכיל את שלושת משקלי הפועל.

23 בבלי, ברכות לה, ע"ב.

בשבח בעל המעמד: "יש גדלה מעלתו רמה / לכו לחמו בלחמו / אכלו רעים משמניו...";
 בשבח הגיבור הלוחם: "שבתי וראיה איש מלחמה".
 בשבח הרטוריקן: "יש אומר אמירה נעימה / כל דבריו מה נעמו".
 בגנות העילג: "איש נדמה... שיחיו בעמקי לב פאבן צללו".
 בשבח הבשם: "ויש מוכר מיני בשמים... אשרהו מלאכתו נקנה וקלה".
 ובגנות העבדן: "כל גופו מטנף חוכא ואטלולא".
 בשבח הצורף: "יש נפח באש פחמים... פסף וזהב לקח לו לנחלה".
 בשבח עובד האדמה: "יש עובד אדמה... יאכל וישבע לחמה".
 ובגנות העצלן: עברתי על שדה איש עצל / קמשנים עלה כלו".
 בגנות הכסיל: "איש פסיל / השגל יושבת אצלו / ומצוי אצלה פתנגולים".
 בשבח הצדיק המקדש עצמו: "צדיק... קדש עצמו במותר לו / כל פרו... קדש הלולים".
 בשבח נעים זמירות: "יש נעים זמירות / בשיריו רן רן / אמירותיו טהורות / בדיעת ובכשרון", ובגנות הנאנח מרורות: "יש שבע מרורות / יאנח בשכרון".
 ולבסוף בשבח מי שתורתו אומנותו:
 "זאת תורה עולה על גביהם / מזהב יקרה / מלאכת שמים יבחר... לו".

מקור השראה רעיוני הוא המקור התלמודי הנזכר בכתובת השיר: "תניא, רבי אומר: ... אי אפשר לעולם בלא בסם ובלא בורסקי, אשרי מי שאומנותו בסם, ואוי לו מי שאומנותו בורסקי... לעולם ילמד אדם לבנו אומנות נקיה וקלה, ... רבי נהוראי אומר: מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה"²⁴.
 השקפת העולם העולה מן השיר מבחינת הנטיות נכללת במאמר חז"ל "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים". מכאן הגינני לנואף ולרוצח והשבח לצדיק המקדש עצמו במותר לו. באשר לבחירת האמנות יש כאן מיזוג משולש של תכונות מולדות משמים כמו הגיבור ובעל נוי וקומה: "פיוט יספר מפלאות תמים דעים אשר חלק ושינה טבעי בני אדם", עם ההשתדלות והבחירה החפשית: "יש אשר חשקה נפשו במלאכה יקרה ויש אשר חפץ במלאכה בזויה", בשילוב הגורם החברתי-כלכלי או הבררה הטבעית הקשורה בהיצע וביקוש: "אי אפשר לעולם בלא בשם ובלא בורסקי".

המקור השני הוא שיר הלחן המלחוני "סבחאן אלאה פטבאיע דנאס". שיר זה תורגם לעברית על ידי במסגרת מאמר המשווה בינו ובין השיר העברי של הרמ"א.²⁵ מן ההשוואה עולה שההישענות על שיר הלחן איננה רק פרוסודית ומוסיקלית, אלא אף תמאטית. שני השירים דנים בטבעי בני אדם ובעיסוקיהם: נעים האמירות, הגיבור, הדאגן, כבוד הלשון, העוסק בשירה, עובד האדמה, הנדיב והמצליחן. הרמ"א השכיל לשוות לשיר המעובד אופי יהודי ולהשעינו על מקור תלמודי ולהוביל גם ליעד מועדף "זאת תורה עולה על גביהם", וכנאמר בכתובת השיר, לעומת מקורו הערבי, שאינו מגיע ליעד כלשהו. הרבה מן הדברים בשיר הערבי חוזרים על עצמם. בשיר העברי כל בית קובע עניין לעצמו.

6. התורה – מעלותיה ודרכי השגתה

בין הפיוטים לכבוד התורה ולסיום מסכת שחיבר הרמ"א מתאפיין פיוט י' המונה את סגולות התורה: כוחה ההגנתי, חלקה הנסתר, שלמותה ועמלה. הפיוט עשיר במקורות הבאים לפעמים במשמע חדש, כמו השיבוץ המקראי בטור 6: "רְדִפְיָהּ הֵם הַשִּׁיגוּהָ" (איכה א, ג) המקביל כאן על פי עניינו למאמר התלמודי: "געתי ומצאתי תאמין" (מגילה ו, ע"ב), או השיבוץ בטור 35: "עֲנִינִיָּהּ מֵאֵד נֶעְמָו / בְּשִׁנּוֹתוֹ אֶת טַעְמוֹ" (תהלים לד, א), שמוכנו כאן: גם שינוי בטעמי המקרא חושף רעיונות חדשים. צד דידקטי מודגש במחרוזת ד' העוסקת בעמלה של תורה באמצעים שונים: הגייה, קריאה בקול רם, זמרה, יגיעה ופולפול, שמקורם בתלמוד (בבלי, עירובין נג, ע"ב). עמלה שלתורה כולל גם העיסוק בכל ענפיה: מקרא, משנה, גמרא והלכה: "הִנֵּה פִי כֵן נִפְשׁ עֵמֶל עֲמָלָה – לְקַחֵ אֶת סֵפֶר הַתּוֹרָה / יִהְיֶה בּוֹ בְּקוֹל זְמֶרָה... מְשֻׁנָּה וּגְמָרָא", ונתנית הלב להבנת החומר הנלמד: "לְתַת לֵב לְהַבִּין תְּלִי תְּלִי / פְּלִפּוּלֵי מְשַׁפְּטִיָּהּ וְדִינֵי יִשְׂרָאֵל... צְדָק יִלִּין בָּהּ".

7. טובת הילדים וחינוכם בשו"ת הלכה למשה לרמ"א

בספרו "הלכה למשה" אנו מוצאים התייחסות של הרמ"א לנושא טובת הילדים וחינוכם בחלק "אבן העזר", בשלושה סימנים רצופים: ו–ח. בסימן ו: "לענין אלמנה שרצתה לעלות לא"י (=לארץ ישראל) אם יכולה להעלות בניה עמה או אם יכולים קרוביהם לעכב", פוסק הרמ"א בחיוב, שהאם יכולה להעלותם עמה מטעם עיקרי, דאגה לילדים, שיש בזה גם חינוך ערכי לארץ ישראל, "אבל כשמוליכתם לשכון על ארצנו ועל נחלת אבותינו כעירה וכמשפחתה דמי, ובפרט למ"ש (=למה שכתבו) החכמים הפוסקים, שאין מי שיטפל בה, כי אם אחות

25 ראו מ' נזרי, "קשרים תמאטיים בין שירי ההגות והטבע העבריים במרוקו במאות הי"ט הכ' למקורותיהם לחניהם במלחון", בין עבר לערב, ד (תשס"ח), עמ' 105–113.

קטנה, ועכשיו היא הולכת עם אחיה ואחותה ואמה ואם אמה להתגדל ולטעת שורק במקום נאמן מקום קדוש בנועם ה' ולבקר בהיכלו פשיטא דזהו תועלת הבת", תוך שהוא נותן סימן לשנת הפסיקה: "דברו על לב ירושלים" [=תרכ"ח]. ואמנם כשהאלמנה נישאת לאיש, הטעם של הטיפול בכנים פוחת: "עינינו הרואות כי רוב האלמנות הנישאות לאיש אחר מתמעטת השגחתם על בניהם שמאיש הראשון ונעשו טפל לבניהם השניים, ובכגון דא לא תיקנו רבנן הבת אצל אמה, שהרי עיקר תקנה זו היתה לתועלת הבת" (סימן ז). במקרה זה, אם מוליכתם אמם לארץ ישראל, יכולים הקרובים לעכב, כי חינוך הילדים קודם. גם כאן חותם הרמ"א את תשובתו מאותה שנה בסימן אחר: "שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך" [=תרכ"ח]. והנה בסימן ח יש עדכון: "בענין הנוז'כרן שאף שנשאת, כיון שנראה לבי"ד (=לבית דין), שזוהי תועלתם יכולה להעלותם: "ועילא מנהון זאת התורה, כאשר חכמים הגידו שיש קרבת תועלת בהיות הבן אצל זקנו אבי אמו יאר פניו אליו להדריכו בדרך הטובה והישרה וללמדו תורה... דהא זקנו בארץ ישראל יחנכנו... והלא דברים ק"ו [=קל וחומר] ומה התם דאביו קיים, אפ"ה [=אפילו הכי] כיון דאיכא זקנו בא"י ללמדו תורה עדיף טפי, כ"ש בנד"ו [=כל שכן בנידון זה], שזקנם העולה עמם לא"י הוא המשגיח עליהם בכל מילי דמיטב, וקרוביהן לא כן, פשיטא דטוב להם להיות עם אמם וזקנם מהיות עם קרוביהם" (סימן ח).

8. השיטה המשלבת של הוראת תחומי היהדות בפיוטים נוסח הרמ"א כמה מפיוטיו של הרמ"א הם דגם לשיטה הלימודית המשלבת ויכולים לשמש חומר לבניית מערכי שיעור בכיתה המשלבים מקורות שונים בלימודי היהדות: מקרא, מדרש ואגדה, תלמוד וקבלה. דוגמה לכך היא הפיוט המעצב את דמותו של אליהו הנביא (שיר כ"ד) על פי מקורות שונים: אליהו המלאך לפני בריאת העולם המתערב בבריאת אדם הראשון... אליהו המקראי בדמותו של פנחס המקנא קנאת האל, אליהו הנביא ומעלליו המפורטים בספר מלכים,²⁶ אליהו המדרשי, אליהו הקבלי בזוהר, אליהו התלמודי המתרץ קושיות ובעיות, אליהו העוזר לדלים בדמות אנוש, אליהו מלאך הברית, אליהו המתגלה בחלום ואליהו מבשר הגאולה. בפיוט זה נחשף הלומד בפני דמותו רבת האנפין של אליהו על פי מגוון מקורות שנחשף להם אגב הוראת הפיוט.

דוגמה אחרת היא הפיוט "קול ענות גבורה" (שיר ג') המתאר ויכוח בין איש ואישה, כשכל צד מונה את יתרונותיו ואת חסרונות היריב. ביצירה זו מגוון רב

26 ראו מ' נורי, "קשרים תמאטיים בין שירי ההגות והטבע העבריים במרוקו במאות הי"ט הכ' למקורותיהם לחניהם במלחון", בין עבר לערב, ד (תשס"ח), עמ' 105-113.

של טיעונים המעוגנים כולם במקורות, והם דוגמה להוראה משלבת ומסכמת של מקורות בנושא מעמד האיש והאישה. להלן טבלה משווה בין טורי השיר ומקורותיהם התלמודיים.

הטיעון	נוסח פיוטי	מקור תלמודי
תלות האישה בבעלה	טורים 3-4 רוצה אשה קב מעשרה קבין שיחה לרדף אמרים	כתובות סב, ע"ב "רוצה אשה בקב ותיפלות מעשרה קבין ופרישות".
נטייתה לפטפט	טורים 3-4 רוצה אשה קב מעשרה קבין שיחה לרדף אמרים	קידושין מט, ע"ב "עשרה קבין שיחה ירדו לעולם תשעה נטלו נשים".
האישה גרמה מיתה לעולם	טורים 47-48 ... הלא תראי כי את היא המתרבת ערים גרמת מיתתם כבודם לקלון הומר	ירושלמי פ"ב ה"ד "הנשים מהלכות תחילה שהן גרמו מיתה לעולם".
סכנתה גדולה מאריה	טורים 25-26 ארח חיים... כ... י תלד אחרי ארי במסתרים לא אחרי אשה אחרייתה כיום מר	בבלי, ברכות סא, ע"א "לא יהלך אדם אחרי אשה בדרך ואפי' אשתו... אחורי ארי ולא אחורי אשה".
סירחונה	טורים 27-28 אשה דומה לחמת ופיה מלא דם ומים עכורים נלכד במצודתה גזר דינו נגמר	בבלי, שבת קנב, ע"א "אשה חמת מלא צואה ופיה מלא דם והכל רצים אחריה".
חסרת דעת	טורים 49-50 אבל איש כמוני אין נכון לו לשפן בבתי החסרים דעת כל נשים קלה הכי אתמר	בלי, סנהדרין ע, ע"א "נשים דעתן קלה"
השיחה עמה מביאה לחטא	טורים 51-52 מה לי ולך אשה יפה וסרת טעם כל מרבה דברים מביא חטא אחרייתו אויב כתוא מכמר	אבות א, ה "כל זמן שאדם מרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו ובטל מדברי תורה וסופו יורש גיהנם..."

	יתרונות האישה ומעלותיה	
בבלי, סוטה יא, ע"ב "בשכר נשים צדקניות שהיו באותו דור נגאלו אבותינו ממצרים"	טורים 12-13 לְעַם מְרֵעִיתוֹ הִצִּיל קוֹנֵי מְבִית עֲבָדִים אֶרֶץ הַמִּצְרַיִם בְּשֹׁכֵר נָשִׁים צְדָקָנִיּוֹת רִיחוּ לֹא נָמַר	גאולת מצרים בזכות הנשים
בבלי, קידושין כט, ע"ב "בן עשרים ולא נשא אשה כל ימיו בעבירה"	טור 35 כָּל יָמָיו עָלָיו לְמִשְׁאָא... מִחֻטָּא לֹא נִשְׁמַר	מצילה את האיש מעבירה
בבלי, יבמות סב, ע"ב כל אדם שאין לו אשה שרוי בלא שמחה...ברכה בלא טובה...בלא תורה...	טורים 33-35 כָּל הַשְּׂרוּי בְּלֹא אִשָּׁה שְׂרוּי בְּלֹא טוֹבָה וּבִרְכָה בְּלֹא תוֹרָה...בְּלֹא שְׂמֻחָה...	מקור הטובה והברכה לאיש
בבלי, מגילה יד, ע"א "שבע נביאות שעמדו להם לישראל".	טור 8 שְׁבַע נְבִיאוֹת בְּאֵלוֹ מָה תֵּאמַר	גם לנשים יש נביאות
בבלי, סנהדרין סח, ע"ב "כי יהיה לאיש בן סורר ומורה" (דב"כא,יח) בן ולא בת".	טורים 40-43 אֲבִינָה בְּבָנִים בֶּן סוֹרֵר וּמוֹרֵה...	אין דין סורר ומורה נוהג בבת

9. שיטתו המדעית של הרמ"א בעריכת חיבוריו

חיבוריו של הרמ"א הם דוגמה לכתיבה שיטתית ומתודית. הם ערוכים ומסודרים בצורה המקלה על המעיין והלומד בהם. כמה מספריו של הרמ"א הם ספרי עזר והכוונה ללומדים ולמתקדמים, כולל לדיינים. לחלק מספריו אופי מונוגרפי או אנציקלופדי, אחרים הם מפתחות, השלמות או קיצורים. כמה מהם כבר תוארו לעיל ברשימת חיבוריו: ציון במשפט, חצר המשכן, תורבץ החצר, ספר כריתות וכסא המלכים. ספרו "פותר מים" הוא מהדורה חדשה לספר "מים עמוקים" על חמישה חומשי תורה לר' יהודה ברדוגו, בן דורו של ר' חיים בן עטאר, מעין מהדורה משופרת.

בתחילה מציג הרמ"א את הספר המקורי: "ספר מים עמוקים והוא פשטים נחמדים. על חמישה חומשי תורה. בלשון צח וקצר ועמוק. כדי לחדד את

התלמידים", ובהמשך מציג את פירושו החדש: "ואני אבוא אחריו. לפרש דבריו. ולבוא עד תכונתו להסבירו לתלמידים. ולגלות רמזיו וסתרי. ומלאתי את דבריו. וקראתי שם הפריש"ה פותר מים". הנה דוגמה לפירוש מקורי ואחריו פירוש של הרמ"א: על הפסוק "ויאמר משה לפני ה' הן אני ערל שפתים ואיך ישמע אלי פרעה" (שמות ו, ל) כותב ר' יהודה ברדוגו כך: "ואני ערל שפתים: טעמו ועוד אני ערל שפתים בעבור שהרגיש פרכת הקל וחומר". את הפירוש הזה מבאר הרמ"א ב"פותר מים":

פירוש שפסוק זה "הן בני ישראל לא שמעו אלי וכו' ידוע, שזה הוא אחד מעשרה קל וחומר שבתורה. מכל מקום אית ליה פרכא, שהרי כתיב "ולא שמעו אל משה מקצר רוח וכו' ? ! לכן כיון שהרגיש משה פרכת הקל וחומר, נתן טעם אחר: שלא ישמע אליו פרעה "כי אני ערל שפתים".

10. מקורות ההשראה של שירתו ושדרוגם

הרמ"א לא נרתע מלחזור ולעבד יצירות קדומות או קודמות ולשדרגן למעין מהדורה חדשה ומשופרת. תופעה זו היא מסר חינוכי ומדעי שלא להירתע מלחזור ולטפל ביצירה או במפעל מחקרי שכבר נעשו, אלא לחתור לאמת על פי הצו התלמודי לפסוק "כי רבים חללים הפילה"²⁷.

שדרוג של יצירות עבריות: יצירות המתארות ויכוח בין המשורר והפרעושים, בין היום ובין הלילה, בין האיש והאישה (שירים א–ג), מוכרות לנו מן התקופה הספרדית במקאמות משל ר' יהודה אלחריזי. הרמ"א מפייט אותן מחדש ועושה מהן מהדורה חדשה ומשופרת, עשירה ומפתיעה, והוא יוצא בתחרות זו וידו על העליונה הן בתיאור הפלסטי בדמיון היצירתי, הן באמנות השיבוץ ובהפתעות של מגוון המקורות מן המקרא ומן התלמוד המופיעים בהקשרים ובמשמעים חדשים, הן בשנינה ובהומור והן בהנאה הנגרמת לקורא מן הכתיבה האסתטית-האמנותית. דוגמה להשוואה: המקאמה המתארת ויכוח בין האיש והאישה מגמתית ביסודה, מסלפת את המקורות ונועדה להכפיש את האישה ומסתיימת לרעתה ובניצחון הגבר: "פִּי אֵין דְּבַר יִשְׁר בְּנָשִׁים רַק / שֶׁהֵם לְאִישׁ עֲרָנָה נְגַם בּוֹשָׁה". לעומת זאת יצירתו מאוזנת במגמתה ועשירה במגוון רב של טיעוני הצדדים המעוגנים במקורות מקראיים ותלמודיים המשווים לשיר הוויכוח הגות ומחשבה ולא הצלפות אישיות שרירותיות. אין מנצחים ואין מנוצחים, אלא שוויון. עניין זה מובע מראש בכתובת השיר "פיוט בדרך צחות

27 על פי בבלי, סוטה כב, ע"א: "מאי דכתיב: משלי ז, כו, 'כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה?' כי רבים חללים הפילה – זה ת"ח שלא הגיע להוראה ומורה, ועצומים כל הרוגיה – זה ת"ח שהגיע להוראה ואינו מורה".

והוא ויכוח לאיש ואשה שזכו שכולן שוין לטובה... השוה הכתוב אשה לאיש".
ובשוויון זה גם החתימה:

חֲנוּן יְבִנֶה בֵּית מִקְדָּשִׁי / יִקְבֹּץ כָּל יִשְׂרָאֵל לְתוֹכוֹ
אֲנָשִׁים וְהֵי נָשִׁי / יַחַד אִישׁ וְאִשָּׁה שָׁזְכוּ
יַעֲלֵנִי לְנוֹה קְדָשִׁי / אֲמַרְתִּי אֲעֲלֶה בְּתִמְרֵי

עיבודם העברי של מקורות השראה ערביים: בתקופתו של הרמ"א כבר פשטה שירת המלחון גם במחנה העברים. נושאי המלחון מגוונים: אהבה, יין וטבע, מוסר ותוכחה, שבח וגנאי, שירי ויכוח, ביקורת חברתית ועוד. למעלה ממחצית שיריו של הרמ"א נשענים על שירה זו ונקשרים עמה בקשר מוסיקלי ופרוסודי במבנה השיר, בתבנית הסטרופית, בחריזה ובמשקל. מחקר משווה בין השיר העברי לערבי מעלה שהרמ"א יוצר גם קשר אלגורי²⁸ ולפעמים אף תמאטי. נביא כאן מספר דוגמאות: מוטיב האהבה בין האיש והאישה מנוצל בשירי הגלות והגאולה ליחסי ה' וישראל הידועים גם מן המקורות היהודים. שירי המזכרות בקצידה הערבית עוסקים במזכרת בצורת שער או תכשיט, שהאהובה מפקידה בידי אוהבה ומצווה עליו לשמרו מכל משמר. על סוגה זו השעין הרמ"א אחד משיריו (שיר י) "פיוט למעלת התורה ולומדיה ובו ידובר שבחי תוה"ק [תורתנו הקדושה] שלא עשה כן לכל גוי. נועם "דוואח אמיזאר" [עגיל אמיזאר]. בפיוט זה ניכרת השפעת שירי המזכרות בכמה ביטויים: (1) המשלת התורה לתכשיט רב ערך "חֲפִצֵי בָהּ" "בִּבְפוֹ לֹא תִסְלָה / וְחֲלִי / וְרָחֵק מִפְּנִינִים מִכָּהָ" (מחרוזות א–ב); (2) הצורך בשמירה על החפץ היקר "יִתְרוֹמֵם אוֹהֶבָה וְשׁוֹמְרָה / בֵּן אָדָם יִחְזִיק בָּהּ" (ג); (3) המזכרת כחפץ סודי אישי שהאהובה מעניקה לאוהבה: "אֲשֶׁרִי אָנוֹשׁ סוֹדָה לֹו תְגַלֶּה / [...] טוֹב הַצָּפוֹן טוֹבָה וּפְאָרָה" (ד); (4) אולם כאן התורה עצמה שומרת על המחזיק בה: "בְּשִׁכְבְּךָ תִּשְׁמַר עֲלֶיךָ / תִּרְיַק לְךָ בְּרָכָה / תֵּאִיר פְּנִים אֲלֶיךָ / לְשִׁמְרֶךָ" (יז–יח). המוטיבים הערביים עולים ומהדהדים רק למי שמכיר את שיר הלחן הערבי היוצא נשכר פעמיים ונהנה מן המיזוג הנפלא. אף על פי כן הקורא שאינו אמון על השירה הערבית אינו חש כל חיסרון בשיר שכל ביטוייו ודימויו מוליכים למקורות יהודיים. כך השכיל המשורר לספק שירה אמנותית עשירה לכול בבחינת "זה נהנה וזה לא חסר".

28 ראו מ' נזרי, "קשרים אלגוריים בין השיר העברי במרוקו במאות הי"ט–הכ' למקורות לחינו במלחון", בתוך: א' אטינגר וד' בר מעוז (עורכים), מטוב יוסף – ספר היובל לכבוד פרופ' יוסף טובי (א, עמ' 399–400), חיפה תשע"א.

זיקה תמאטית: יש פיוטים, אם כי מעטים, המקיימים גם זיקה של תוכן עם מקורות לחניהן הזרים. הראשון – "יוצר את האדם בחכמה" (שיר ד) שהדגמנוהו למעלה, השני הוא הפיוט "צמאה נפשי" (שיר ו) הנשען על קצידה ערבית מקור הלחן, שעניינה ביקורת חברתית: אכזבה מחברים, עושר ועוני, הביטחון באל, ואפסות האדם, מוצאו הירוד והמוות.²⁹ הקצידה העברית דנה באותם נושאים ושייכת לשירי המוסר והתוכחה. גם כאן הקורא העברי הטהור או התמים אינו חש כל עירוב או כל רעיון זר. אבל הקורא האמון גם על השירה הערבית כשהוא מעיין בשיר הלחן מגלה נושאים משותפים בשתי היצירות.

ג. מפעלו של הרמ"א – המשך וחדוש

אנו חותמים את מאמרנו זה בשאלה האם הרמ"א יחיד הוא בפתיחותו ובהשכלתו הרבת-חומרית, התורנית, המדעית והספרותית, או אינו אלא ממשיך את מסורת קודמיו, ואם כן, במה הוא שונה מהם.

אכן, המצוי בתולדותיהם של חכמי מרוקו מתקופת הגירוש ואילך יודע שידיעותיהם הענפות בתחומי היהדות, כמו גם בשירה ובפיוט ובחכמות כלליות, הוא הצד המחבר את רובם מן המאה השש עשרה ועד המאה העשרים, כל אחד על פי מידותיו ותחומי ענייניו. כלך אצל חכמי משפחת בן דנאן, ההולכים בעקבות אבי המשפחה, רב סעדיה בן דנאן, מראשוני המגורשים, ש"מתוך כלל יצירתו וכתביו עולה דמות ענקית של איש אשכולות", כלשונו של אפרים חזן: "איש הלכה, משורר מעולה, היסטוריון, בלשן, איש הגות ופילוסופיה, פרשן מקרא ואף מבקר ספרותי".³⁰ או ר' שמואל שאול סירירו מן המאה הט"ז, שהיה הוגה דעות, פרשן המקרא, פוסק והיסטוריון;³¹ או ר' יעקב אבן צור, שהיה גדול הפוסקים והמשוררים בימיו;³² או המלאך רפאל ברדוגו, שהיה גם הוא גדול הפוסקים בכל המערב, ופרשן של כל המקרא;³³ או הרב יוסף משאש שהיה איש אשכולות ובקי בהלכה, בפרשנות, במליצה ובשירה ואף באומנות הכתיבה.³⁴ מגמה זו נמשכת בכיוונים אחרים גם לאחר הרמ"א, דוגמת ר' דוד קיים, שהיה משורר ומלחין ואף חיבר פיוט מסוג ה"קצידה" לכל אחת מפרשיות

29 ראו מ' נזרי, "קשרים תמאטיים" (לעיל הערה 25), עמ' 105–113.

30 ראו עליו א' חזן, השירה העברית באלג'יריה, לוד תשס"ט, עמ' 137.

31 ראו עליו ש' וענונו (עורך), ארזי לבנון – אנציקלופדיה לגאוני וחכמי יהדות ספרד והמזרח, כרך ד, עמ' 2007–2008.

32 על מפעלו הספרותי העשיר ראו ב' בר תקוה, פיוטי ר' יעקב אבן צור, ירושלים תשמ"ח, עמ' 24.

33 ראו ראו עליו וענונו, ארזי לבנון (לעיל הערה 31), עמ' 1022–1029.

34 שם, כרך ב, עמ' 1006–1011.

התורה, והיה בקי גם במקרא לפירושו, בתלמוד, בקבלה ובדקדוק, והצטיין גם בכישורים אמנותיים: ציור ופיסול, נגרות ועיצוב רהיטים של בית כנסת, ציור דיוקנאות ועיטור כתובות, חריטת מצבות וייצור כינורות ושופרות;³⁵ או ר' דוד בוזגלו מאחרוני המשוררים במרוקו ש"מלא את כרסו במקרא, בש"ס, במדרש, בהלכה ובפרשנות המאוחרת", עסק בהוראה של העברית והחזנות והצטיין בכתיבה מודרנית, בשירה חדשה, ובכדיחות הדעת והקים דור של פייטנים מעריציו וממשיכי דרכו;³⁶ או ר' רפאל חיים שושנה, שהיה דיין, מורה ומשורר, פרשן ודקדקן, שדיעותיו מוכחות במפעלו הגדול "אעירה שחר", המהדורה האחרונה של "שיר ידיות" על פירושה הקצר "כנפי שחר" והמקיף "מעשה חרש" נוסף לקובץ שיריו: "רחש לבי".³⁷

מכל האמור, תיאור הרמ"א כאיש אשכולות כמפורט לעיל לא ללמד על עצמו בלבד יצא, אלא ללמד על כלל חכמי מרוקו יצא, שהנה חלפו דורות רבים מגירוש ספרד, והמגמה של "החכם השלם" הבקי בכול עדיין קיימת בדמותו של הרמ"א ונמשכת אף אחריו.

אף על פי כן יש ברמ"א גם צדדים חדשים, שאין אצל קודמיו ואצל הבאים אחריו, בבחינת "אין בית מדרש ללא חידוש", ואלה הם:

א. הרמ"א הוא היחידי במרוקו, שחיבר ספר שלם ושיטתי בליווי של ציורים, טבלאות ודיאגרמות על שבע חכמות בשם "באר שבע", ובו פירוט רב של כל חכמה, והצהרה בכל פרק שכל החכמות הן חלק בלתי נפרד מתורתנו הקדושה, ושעל כן יש ללמדן ולהורותן. זאת ועוד, הוראתן יש בה כדי לקרב את הגאולה. למעשה, זהו מסמך חשוב המכשיר לכתחילה את לימודי הליכה כחלק בלתי נפרד מתכנית לימודית יהודית. ספר זה זכה להערכה ראשונה על ידי הרב אברהם הכהן קוק כמו יתר ספריו שראם בכתב יד "וספרו היקר 'באר שבע' שנוסד על ז' חכמות מעיד על רוחב דעתו... שאגר בו הרב המחבר אוסף גדול מהרבה מדעים וחכמות שונות ותיקן את כולם בשערים מסודרים להפליא... אמינא לפעלא טבא... להוציא חמדה גנוזה זו",³⁸ וחתום עמו הרשל"צ לעתיד כמוהר"ר בן ציון מזרחי עוזיאל.

35 ראו עליו י' שטרית, "שירי דודים", ירושלים תשמ"ג, עמ' 18.

36 ראו עליו י' שטרית, שירה ופיוט במרוקו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 318–322.

37 ראו עליו א"ע אמזלג, ר' רפאל חיים שושנה ז"ל, פעמים 30 (תשמ"ז), עמ' 127–125.

38 ראו ההקדמה ל"הלכה למשה", מאת ר' רפאל משה אלבאז, ירושלים תשס"ט, עמ' 3 (לא ממוספר).

ב. הרמ"א הוא היחידי שחיבר ספר היסטורי מקיף שאיננו מצטמצם בפרק זה או אחר בתולדות ישראל ואיננו מצטמצם לקהילה אחת כמו זו "תולדות יהודי פאס", אלא משלב את היסטוריית העמים עם תולדות ישראל לכל קהילותיו.

ג. הרמ"א הוא היחידי המסרטט בהקדמתו את מטרות הוראת ההיסטוריה שהן שלוש: (1) השלמת דברי הימים שבתנ"ך, (2) חיזוק האמונה והתודעה של עם ישראל השורד בכל תקופה, (3) הענקת השכלה כללית ללומד. כך ביטא את פתיחתו ללימודי הליבה.

ד. הרמ"א הוא המשורר היחידי מכל משוררי מרוקו שחיבר פיוט בשבח ז' החכמות והביע את השקפתו הן בכתובת השיר הן בבתי השיר, שכל ז' החכמות הן חלק בלתי נפרד מתורתנו הקדושה.

ה. הרמ"א הוא הראשון המחבר פיוט בשבח "חברת כל ישראל חברים". משירו של הרמ"א מובנת מאוד תמיכתו בלימודי הליבה, כולל הוראת השפה הצרפתית, ואליו הצטרף גם תלמידו ר' שלום אזולאי עם פיוט משלו לכבוד "חברת כל ישראל חברים".

ו. הרמ"א הוא המשורר היחידי המתחרה ביצירות עבריות מתקופת תור הזהב בספרד נוסח המקאמות של ר' יהודה אלחריזי ומשדרג אותן במעלה גדולה מן המקור, כפי שהוכחתי זאת בהרצאותי במסגרת הקונגרס העולמי ה־16 למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים, וכפי שתיארתי במהדורה של שיריו היוצאת בקרוב אי"ה.

ז. הרמ"א הוא היחידי בכל משוררי מרוקו מאז שירת ספרד המעבד יצירות ערביות והופכן ליצירות עבריות העולות ברמתן על המקור, וזאת כאשר הקורא, שאינו אמון על השפה הערבית ושירתה, אינו חש השפעה ערבית כלשהי.

ח. ולבסוף, הרמ"א הוא היחיד שזכה לערוך את כל כתביו וספריו, כולל שעריו, בחייו, כפי שהדגישו חוקרי תולדותיו. כיוון שלא היו לו בנים וראה בספרים בניו מנציחיו, שקד על מלאכת העריכה וההנצחה.

ד. סיכום

במאמר זה הוצגו כמה מהגיונותיו החינוכיים של הרב רפאל משה אלבאז מן המאה ה־19 במרוקו, שהיה רב תלמודי, חכם מדעי ומשורר־אמן. תולדות חייו של הרמ"א ופירוט יצירתו מלמדים, שהיה איש אשכולות ותלמיד חכם רב תחומי הבקי בכל ענפי היהדות, בשירה ובמדעים כמשתקף בחיבוריו. מבחינה זו המשך הרמ"א את מסורת הפתיחות של חכמי מרוקו שקדמו לו ואת ההשכלה הרב־תחומית שאפיינה אותם, ואף הרחיב מסורת זו בתוספת משלו.

בלימוד ההיסטוריה הוא רואה מטרות חשובות, כמו חיזוק האמונה באתחלתא דגאולה, מאחר שבא הקץ על כל המלכויות, כמו גם התמצאות במאורעות העולם. פיוטי הגאולה, שחיבר בספרו "שיר חדש", הם בבחינת השלמה לספר "כסא מלכים" והכנה למראות הגאולה בעתיד שבנה בחזונו הפיוטי: ירושלים, המקדש והסנהדרין.

שבע החכמות, על פי השקפת הרמ"א, הן חלק בלתי נפרד מן התורה. השקפתו זו על ז' החכמות יכולה להסביר את הרקע לתמיכתו בחברת כ"ח וב"אליאנס".

התורה הוא נדבך מרכזי בעולמו הרוחני של הרמ"א כמשתקף בכל ספריו וגם בשירתו, בפיוטים שחיבר לכבוד התורה ולסיום מסכת. אולם הרמ"א מודע למציאות שבה התורה אינה נחלת הכול. לפיכך הוא רואה חשיבות גם בלימוד מלאכה, נושא שהקדיש לו פיוט רחב.

כמה מפיוטיו הם דגם להוראה משלבת של ענפי היהדות: מקרא, מדרש, תלמוד, הלכה וקבלה, כמו עיצוב דמותו הססגונית של אליהו הנביא: אליהו המקראי, המדרשי, התלמודי, הקבלי, אליהו המתגלה בברית ובחלום ואליהו כמבשר הגאולה. פיוטים אחרים הם ריכוז של מקורות לבניית סוגיה תלמודית מסכמת, כמו פיוטי הוויכוח ובכללן מעמד האיש והאישה.

חיבוריו של הרמ"א הם דוגמה של כתיבה שיטתית ומתודית, לחלקם אופי מונוגרפי או אנציקלופדי, אחרים הם מפתחות, השלמות, קיצורים או שדרוג. הרמ"א אינו נרתע מלחזור על יצירות פיוטיות, לשכללן, לפייט אותן מחדש ולעשות מהן מהדורה חדשה ומשופרת, עשירה ומפתיעה, דוגמת שירי הוויכוח שהם שכלול של מקאמות אלחריזי.

הישענותו של הרמ"א על לחנים ערביים זוקקת את שירתו לא רק בזיקה מוסיקלית ופרוזודית, אלא אף בקשרים אלגוריים, ולפעמים אף תמאטיים, ומשמשת אמצעי דידקטי להפניית הקוראים מן השירה הערבית לשירה העברית והוכחה כי אפשר לכתוב על כל נושא בלשון הקודש.